

ИСТОРИЯ

УДК 930.2

DOI 10.33514/ ВК-1694-7711-2022-2(1)-63-67

Токтакун кызы Гулнура

Ош мамлекеттик университетин, окутуучу

Токтакун кызы Гулнура

Ошский государственный университет, преподаватель

Toktakun kyzy Gulnura

Osh state university, teacher

**1916-ЖЫЛДАГЫ УЛУТТУК-БОШТОНДУК КӨТӨРҮЛҮШТҮН НЕГИЗГИ
СЕБЕПТЕРИ ЖАНА АНЫН ТАРЫХЫЙ МААНИСИ
ОСНОВНЫЕ ПРИЧИНЫ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ВОССТАНИЯ
1916 ГОДА И ЕГО ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ
THE MAIN CAUSES OF THE NATIONAL LIBERATION UPRISING OF 1916 AND ITS
HISTORICAL SIGNIFICANCE**

Аннотация: Бул макалада 1916- жылкы көтөрүлүштүн негизги себептери жана Кыргызстандагы ири улуттук-боштондук кыймыл болуу менен катар кыргыз элинин коомдук-саясий турмушундагы эң маанилүү окуя болгондугу чагылдырылат.

Аннотация: В данной статье описаны основные причины восстания 1916 года и то, что оно явилось важнейшим событием в общественно-политической жизни кыргызского народа, а также крупным национально-освободительным движением в Кыргызстане.

Annotation: This article describes the main causes of the 1916 uprising and the fact that it was the most important event in the socio-political life of the Kyrgyz people, as well as a major national liberation movement in Kyrgyzstan.

Негизги сөздөр: колония, көтөрүлүш, эл, жер которуу, эркиндик, колониялык саясат, тарых.

Ключевые слова: колония, восстание, народ, переселение, свобода, колониальная политика, история.

Key words: colony, uprising, people, resettlement, freedom, colonial policy, history.

Түркстанды орусташтыруу колониялык-улутчул саясаттын негизи катары XX к. башында күч алган. Буга 1911-жылдын 31-октябрындагы чөлкөмдүн генерал-губернаторунун областтык аскер губернаторлорго: «Жергиликтүү эл бизди келечектеги орус дыйкандарынын ишин жасай турган материал катары кызыктырат, ошондуктан аларга бүт орустарды сыйлоону канына сиңдирүү керек, эгерде кимде-ким баш ийгиси келбесе жеринен ажырап, жакырчылыктан өлөт же Россия алар менен кош айтышат», деген көрсөтмөсү күбө болгон [1].

Көтөрүлүштүн негизги себептеринин бири орус дыйкандарынын көп сандап көчүп келүүсү жана аларды отурукташтырууда кыргыздарга карата зомбулуктун күчөшү болгон. Орус дыйкандарын борбордук бөлүктөн көчүрүү иштерине 237 млн жумшалган. 1916-жылы Түркстандагы жалпы калктын 6 процентин түзгөн орустарга айдоо үчүн жарамдуу жердин

57,7 проценти берилген. Ал эми калктын 94 процентин түзгөн жергиликтүү эл айдоого жарамдуу жердин 42,4 процентине гана ээ болгон. Келгин дыйкандар кыргыздарды адам катары көрбөй, суунун башын ээлеп алышып, кыргыздарга суу бербей, аларды жерлерин таштап кетүүгө аргасыз кылышкан. Падышачылык бийлик жергиликтүү элдин каршылыгын алдын алып Түркстандагы куралдуу күчтөрдөн тышкары келгин дыйкандарды да куралдандыра баштаган.

1916-жылкы көтөрүлүштүн алдында Жети-Суу областындагы келгин дыйкандардын 43 проценти куралданган. Өз жери үчүн күрөшкөн кыргыздарды атып салуу адаттагы көрүнүш болуп калган.

1914-жылы башталган дүйнөлүк биринчи согуш, согушка Россиянын катышуусу кыйналып турган колониялык элдин башындагы мүшкүл иш болгон. Кыргыздар да жалпы элге түшкөн кыйынчылыктан четте калбастан согушка акча, кийим-кече, атчан аскерлер үчүн кыргыз жылкыларын жөнөтүп турган. 1916-жылдын 25-июнундагы Падышанын Түркстандын элдеринен аскердик курактагы эркектерди согуштук коргонуу жумуштарына алуу жөнүндөгү буйругу, ансыз да падышачылыктын эзүүсүнө, кемсинтүүлөрүнө чыдаган элди биротоло дүрбөткөн. Падышанын жогорудагы буйругу боюнча Түркстандын Сыр-Дарыя областы 60000, Самарканд областы 32500, Фергана областы 51300, Жети-Суу областы 43000 кишини жөнөтүүгө милдеттендирилген. Мурдатан эле колониялык эзүүнүн запкысы жанга баткан эл эми колго курал алып, ачыктан-ачык боштондук күрөшкө көтөрүлүүгө аргасыз болгон.

Көтөрүлүш 1916-жылы 4-июлда Самарканд областынын Кожент шаарында башталып, тез арада Сыр-Дарыя, Фергана областтарына тараган. Фергана областындагы июль айындагы көтөрүлүшкө кыргыздар активдүү катышкан. Анжиян уездинин калкы чечкиндүү аракеттер менен падышанын буйруктарын аткаруудан ачык эле баш тартышып, атайын түзүлгөн тизмелерди жок кылышкан. Бийлик өкүлдөрүнө, падыша чиновниктерине кол салышкан [2]. Көтөрүлүшкө Кокон, Наманган уездериндеги тоолук кыргыздар да активдүү катышышкан. Наманган уездиндеги көтөрүлүшкө Таласбай Алыбаев жетекчилик кылган. Боштондук кыймылы Кетмен-Төбөгө, Чаткалга, Тогуз-Торо өрөөндөрүнө тараган. Ошондой эле Өзгөндөгү көтөрүлүш да курч мүнөздө өткөн. Август айына карата Кыргызстандын түштүгүнүн көпчүлүк бөлүгү көтөрүлүшкө тартылган.

Кыргызстандын түндүгүндөгү көтөрүлүш Түркстандын башка чөлкөмдөрүндөгү толкундоолордон айырмаланып, өтө курч мүнөздө болгон. Бул жакта элдик кыймыл мыкты куралданган падыша аскерлери менен куралдуу кагылышуу деңгээлинде өткөн. Көтөрүлүшкө кыргыз эли менен катар бул аймакта жашаган башка элдердин көпчүлүгү казактар, уйгурлар, дунгандар ж. б. катышкан.

Жети-Суу областынын ар кыл элинин өкүлдөрү катышкан алгачкы жыйын 10-июлда Каман-Карагай деген жерде өтөт. Кеңешмеде аскерге киши бербөө, керек болсо колго курал алып падыша бийлигине каршы күрөшүү жөнүндө чечим кабыл алынган [3]. Көтөрүлүш июль айында башталып, августта күч алган. Түндүк Кыргызстанда алгачкылардан болуп куралдуу көтөрүлүшкө Кеминдик кыргыздар чыгышкан. Бул көтөрүлүштүн жетекчиси катары манап Мөкүш Шабдан уулу хан көтөрүлгөн. Жергиликтүү элдин өз жериндеги феодалдык төбөлдөрдү хан көтөрүп өздөрүнө жетекчи кылышы элдин ан-сезимине сиңген салты менен байланыштуу болгон. Колониялык саясаттын азабын тарткан кыргыз элинин көпчүлүк төбөлдөрү кыйын кезеңде эл менен бирге болушкан.

8-августта Токмокко жанаша жашаган айылдардын калкы көтөрүлгөн. Август айынын орто ченинде көтөрүлүш Пишпек уездинин 12 болуштугун кучагына алат. Ысык-Көлдө, Таласта да көтөрүлүшчүлөр күч алат. Көтөрүлүшкө Тенир-Тоодогу кыргыздар да активдүү катышкан. Кочкор өрөөнү бул жактагы көтөрүлүштүн чордонуна айланат. Көтөрүлүшчүлөр болуш Канат Убуке уулун (Канат Абукин) хан көтөрүп, өздөрүнүн башчысы кылып шайлашкан жана ага баш ийүүгө ант беришкен. Ал 30-40тай барданке, бинтон, кош ооз түтөтмө мылтык, негизинен шыргыйдан жасалган найза, айбалта менен куралданган, 2000 аскери менен август айынын башында Кочкордон Шамшынын бели аркылуу Чүйгө аттанган [4].

Канат хандын стратегиялык урушту так билген, саясий жетекчилик кыла турган билимдүү адамы болгон эмес. Канаттын аскерлери Чүйгө түшүп, туш келген орус кыштактарына кыргын салган. Анын аскерлери адегенде эски Токмокту каратып, чоң Токмок шаарын 13-22-августта он күндөй камоого алган. Канат хан жетекчилик кылган көтөрүлүшчүлөр Алматы менен Ташкенден келген 1,6 миң падыша аскерлери менен беттешкен. Өтө начар куралданган кыргыз көтөрүшчүлөрү замбирек, мылтык менен куралданган регулярдуу аскер бөлүктөрү менен жан аябай салгылашып эрдиктердин үлгүлөрүн көрсөтүшкөн, алардын көпчүлүгү эркиндик үчүн баатырларча курман болушкан.

Көл калаасындагы көтөрүлүш да өтө курч мүнөздө өткөндүгү менен айырмаланган. Бул жактагы көтөрүлүш 5-августта башталып, 10-августта бүткүл Ысык-Көлдү, Каркыраны кучагына алат. Каркырадагы көтөрүлүштө кыргыздар, казактар, уйгурлар жана дунгандар ал жактагы 500дөн ашуун дүкөнчөлөрдү талкалашкан [5]. 11-августта кыргыздар менен дунгандар биргелешип Караколго чабуул коюшкан. 13—14-августта көтөрүлүшкө Челпек, Бөрүбаш айылдарындагы сарт-калмактар да активдүү катышышкан.

Көтөрүлүш башталаары менен эле анын Түркстанга тарашынан корккон падыша өкмөтү согушуп жаткан армиядан генерал А. Н. Куропаткинди чакыртып, аны Түркстандын генерал-губернаторлугуна дайындаган. 1916-жылдын 17-июлунда Түркстанда согуштук абал жарыяланып, согуш министринин буйругу менен Түркстанга 11 батальон, 3,3 миң казак-орус жөнөтүлгөн. Алар 42 замбирек, 69 пулемет менен куралданган. Падыша өкмөтү Сыр-Дарыя, Самарканд, Фергана областтарындагы көтөрүлүштөрдү июль айынын аягында басып коюуга жетишкен. Жети-Суу областы жогорку областтардан келгин дыйкандардын көптүгү, ошого жараша жергиликтүү элдин келгиндер тарабынан көбүрөөк кордук көрүп, жер-суу маселеси өтө курчуп кеткендиги менен өзгөчөлөнүп турган. Жети-Сууда көтөрүлүш башка областтардагы козголоңдор басылып калганда башталгандыктан, орус төбөлдөрү Түркстандагы куралдуу күчтөрдүн баарын аталган областтагы көтөрүлүштү басууга жумшаган. Жалпысынан алганда, Жети-Суудагы көтөрүлүштү басуу үчүн Түркстан генерал-губернаторлугунан күчтүү куралданган 6530 аскер келген, алардын 1105 атчан аскерлер болгон. Кийинчерээк согуш министринин буйругу менен дүйнөлүк биринчи согушта согушуп жаткан аскерлерден 2 орус-казак полку, 240 атчан чалгынчылар, 16 замбирек жана 47 пулемет кошумча жөнөтүлгөн.

1916-жылдын 15-августунда Жети-Суу областынын аскер-губернатору М. А. Фильбаум орус дыйкандарынан көтөрүлүшчүлөрдү басуу үчүн атчан жана жөө кошуундарды түзүү жөнүндө көрсөтмө берген. Түркстандын генерал-губернатору А. Н. Куропаткин көтөрүлүшчүлөрдү жазалоону женилдетүү үчүн 1916-жылдын 12-августунда убактылуу аскер талаа сотторун түзүүгө буйрук берген. Айры, чалгы, найза, кылыч, союл, барданке, бараң, бир аз мылтык менен куралданып, чаржайыт көтөрүлгөн элди басып коюш падыша

аскерлери үчүн анчалык кыйынчылыкка турган эмес [6]. Кыргызстандын ар кайсы чөлкөмүндө чыккан көтөрүлүштөрдү мыкты куралданып, согуш тактикасына үйрөнгөн казак-орустар өтө канкордук менен жазалап, кыйратып турган.

Августтун аягында Пржевальскийден анча алыс эмес жерде көтөрүлүшчүлөр менен жазалоочулардын ортосунда акыркы ири салгылашуу болгон. Ал эми 28-августта Түптөгү салгылашууга 7000 көтөрүлүшчүлөр катышкан. Сентябрь айында падыша аскерлери менен майда кагылышуулар гана болбосо, көтөрүлүш негизинен женилген. Падыша өкмөтү көтөрүлүшчүлөрдү аёосуз басууга, жергиликтүү элди кырып-жоюп, мал-мүлкүн тоноп, айылдарын өрттөөгө көрсөтмө берген. Келгин дыйкандарга көтөрүлүштүн натыйжасындагы чыгымдарын көтөрүлүшчүлөрдүн мал-мүлкү аркылуу толуктап алууга уруксат берген. Ал эми аскер-талаа соттору көтөрүлүшкө катышкандарды атууга өкүм чыгарышып, ошо замат өкүмдү аткарып турган. Жазалоочу отряд жана аларга жардам берген келгин дыйкандар көтөрүлүшчүлөрдү гана эмес, көтөрүлүшкө катышпаган тынч элди, кары-картан, жаш балдарды, аялдарды кыргынга учураткан. Тукум курут болуп кырылып калуудан чочулаган кыргыздар сентябрдын аягынан баштап, өз жерин таштап, баш паана издеп Кытайды көздөй үркүшкөн, Алар колундагы гана буюмдарын жана талануудан калган малын айдап качышкан. Үркүн кыш мезгилине туура келип, далай адамдар ак кар, көк муз баскан белдерден өтө албай кыргынга учураган. Ушул кыйын кезенде элин кыргындан сактап калуу үчүн болгон мүмкүнчүлүктөрдү жасаган элдик азаматтар болгон. Алсак, Чүй өрөөнүнөн чыккан болуш Дүр Сооронбай уулу, Ысык-Көлдүк белгилүү инсан Кыдыр аке, Суусамыр өрөөнүнөн Түркмөн болуш падыша бийлигинин өкүлдөрү менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, өздөрүнө караштуу 400-500 түтүн элдерин Кытайга качырбай кармашып, жазалоодон, азап-тозоктон куткарып калышкан.

Бирок кыргыз элинин көпчүлүгү жазалоочу аскерлеринин кыргынынан кутула алган эмес. Өлгөндөн аман калгандар Кытай жергесине баш калкалаган. Кытайлык маалыматтар боюнча Жети-Суу областынан эле Кытайга 332 миң адам качып барган. 1916-жылкы көтөрүлүштө 200 миңге жакын кыргыздар өлүп, Түндүк Кыргызстандын калкы 41,4 процентке азайган. Ошондой эле падыша өкмөтү 1916-жылдын октябрь айында Чүй өрөөнүндө жана Ысык-Көлдө калган кыргыздарды толук бойдон Тянь-Шанга көчүрүү жөнүндө чечим кабыл алган [7].

1916-жылкы көтөрүлүш Кыргызстандагы ири улуттук-боштондук кыймыл болуу менен кыргыз элинин коомдук-саясий турмушундагы эң маанилүү окуялардан болгон. Көтөрүлүшкө кыргыздардан тышкары жергиликтүү элдердин өкүлдөрү катышкан. Көтөрүлүш жеңилип, өтө мыкаачылык жол менен басылганына карабастан Түркстан чөлкөмүндөгү колониялык бийликти кыйла бошоңдоткон. Эл эркиндик үчүн күрөштүн болуп көрбөгөндөй тажрыйбасына ээ болгон. Кыргыз элинин ата-бабадан мураска калган жерине толук ээ болууну, эркиндикти, тендикти энесеген бул күрөшү Кыргызстан тарыхынын маанилүү барагы катары бааланат.

Колдонулган адабияттар:

1. Осмонов О. Ж. « Кыргызстан тарыхы» (байыркы доордон азыркы доорго чейин), Бишкек 2014
2. Айтбаев М.Т. “ Социально-экономическое отношение в киргизском аиле в 19 и начале 20 веков” , Фрунзе 1982
3. Усенбаев К.У. “Восстание 1916 года в Киргизии” ,Фрунзе 1967

4. История Кыргызстана 20 век - Учебник для ВУЗов, Бишкек 1998
5. Чороев Т.К. “ Кыргызстан-колония”, Бишкек 1994
6. Турдueva А.С. “Кытайдагы кыргыздардын социалдык абалы”, Бишкек 2001
7. Асанканов А. А. , Осмонов О. Ж. “Кыргызстан тарыхы”, Бишкек 2003

References:

1. Osmonov O. J. "History of Kyrgyzstan" (from ancient times to modern times), Bishkek 2014
2. Aitbaev M.T. "Socio-economic relations in the Kyrgyz family in the 19th and early 20th centuries", Frunze 1982
3. Usenbaev K.U. "Uprising in 1916 in Kyrgyzstan", Frunze 1967
4. History of Kyrgyzstan in the 20th century - Textbook for universities, Bishkek 1998
5. Choroev T.K. "Kyrgyzstan-colony", Bishkek 1994
6. Turdueva A.S. "Social situation of Kyrgyz in China", Bishkek 2001
7. Asankanov A. A. , Osmonov O. J. "History of Kyrgyzstan", Bishkek 2003